

Ένα γοητευτικό ταξίδι στην Αναγέννηση

Η ανακάλυψη ενός χειρογράφου που σημάδεψε την πορεία του δυτικού πολιτισμού

Από τον ΙΩΑΝΝΗ ΝΤΕΛΗΓΙΑΝΝΗ

Stephen Greenblatt,
*Παρέγκλιση. Ο Λουκρήτιος και οι
απαρχές της νεωτερικότητας,*
μετάφραση: Δέσποινα Κανελλοπούλου,
επιστημονική εποπτεία: Γεώργιος
Α. Χριστοδούλου, **MIET**, Αθήνα 2017,
σελ. 544

Η ελληνική έκδοση της μυθιστορηματικής επιστημονικής μελέτης –ή καλύτερα της επιστημονικής μελέτης υπό μορφή μυθιστορήματος– του έργου *The Swerve: How the Renaissance Began* του Στήβεν Γκρήνμπλατ, από το **Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης**, έχει ήδη λάβει εξαιρετικές κριτικές από τον ελληνικό τύπο. Σχεδόν ίδια ήταν και η υποδοχή της αγγλικής έκδοσης του έργου το 2011, με ελάχιστες εξαιρέσεις κριτικής της επιστημονικότητας της μελέτης του Γκρήνμπλατ.¹ Ο συγγραφέας, Καθηγητής Ανθρωπιστικών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο του Χάρβαρντ, με ειδικευση στον Σαίξπηρ και στην Ιστορία της Λογοτεχνίας, βραβεύθηκε το 2011 με το αμερικανικό Εθνικό Βραβείο Βιβλίου και το 2012 με το Βραβείο Πούλιτζερ για το συγκεκριμένο έργο του. Άξια επαιών είναι βεβαίως και η ελληνική μετάφραση του έργου από την Δέσποινα Κανελλοπούλου, η οποία καταφέρνει να αποδώσει με πιστότητα και ενάργεια όχι μόνο το περιεχόμενο, αλλά και το ύφος, επίσης και την ατμόσφαιρα του πρωτοτύπου. Η επιστημονική εποπτεία του τόμου από τον Γεώργιο Α. Χριστοδούλου, Ομότιμο Καθηγητή Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, υπήρξε εγγύηση για την ποιότητα του τελικού εκδοτικού αποτελέσματος.

Ο Γκρήνμπλατ έχει συγγράψει ένα αναμφίβολα επιστημονικό έργο, αποτέλεσμα μακράς και κοπιώδους έρευνας – αποδεικνύεται από τις πολυπληθείς ση-

Η Αφροδίτη, περιτριγυρισμένη από τους αρχαίους θεούς της άνοιξης, στέκεται στο κέντρο του διάσημου πίνακα του Μποττιτσέλλι. Είναι εμπνευσμένος από την περιγραφή του Λουκρήτιου: «Έρχεται η Άνοιξη και η Αφροδίτη, και μπροστά ο φτερωτός της Αφροδίτης προάγγελος ηγαίνει, κι από κοντά, στον Ζέφυρο τα χνάρια, η μάνα Φλόρα τούς ανοίγει το δρόμο, στρώνοντάς τον με τα πιο εξάισια χρώματα κι αρώματα» (5.737-740).

μειώσεις και την πλούσια βιβλιογραφία που παρατίθενται στο τέλος του βιβλίου, εμπλουτισμένες στην ελληνική έκδοση από τον Γ. Α. Χριστοδούλου,² και ταυτόχρονα ένα εκπληκτικά γραμμένο μυθιστόρημα, ιδιαίτερος απολαυστικό. Αν και βασικός άξονας γύρω από τον οποίο δομείται η όλη πλοκή του βιβλίου είναι το ποίημα *De rerum natura* (*Περί της φύσεως των πραγμάτων*, ή απλώς *Περί φύσεως*) του Ρωμαίου ποιητή και φιλοσόφου Τίτου Λουκρήτιου Κάρου,³ και η ανακάλυψη στις αρχές του 15ου αιώνα του χειρόγραφου κώδικα που παραδίδει το κείμενο του ποιήματος, ο συγγραφέας έχει κατορθώσει να ενσωματώσει υπέροχα σε αυτή πληροφορίες από πολλά και ποικίλα επιστημονικά πεδία: Λατινική λογοτεχνία και φιλολογία, φιλοσοφία, ιστορία, βιογραφία, ιστορία της τέχνης, της λογοτεχνίας, της θρησκείας, κτλ.

Το βιβλίο ωστόσο δεν αποτελεί απλώς μία εργασία για την *fortuna*, την τύχη

ή/και την πρόσληψη του ποιήματος του Λουκρητίου –υπάρχουν σαφώς λεπτομερέστερες μονογραφίες και επιστημονικά άρθρα σχετικά και με τα δύο–,⁴ αλλά αποτελεί μία απολύτως επιτυχημένη προσπάθεια να αναβιώσει μέσα από τις σελίδες του τόσο την εποχή παραγωγής του ποιήματος όσο και την περίοδο ανακάλυψης του μοναδικού μάρτυρα του ποιήματος. Το βιβλίο θα μπορούσε κάλλιστα να διαβαστεί προσεκτικά και επιλεκτικά εν είδει εισαγωγής στην φιλολογία, και συμπληρωματικά ασφαλώς άλλων, περισσότερο επιστημονικών, περισσότερο εξειδικευμένων και λεπτομερών συγγραμμάτων –θα έδινε χωρίς αμφιβολία μία εύληπτη εικόνα πολλών στοιχείων που σχετίζονται με την Κλασική Φιλολογία και όχι μόνο, όπως της παλαιογραφίας και κωδικολογίας (ιδιωτικές και μοναστηριακές βιβλιοθήκες, κέντρα αντιγραφής χειρογράφων, παραγωγή και διακίνηση αντιγράφων, κτλ.), της κριτικής των κειμέ-

νων, των πρώιμων μελετητών των κλασικών κειμένων, κ.ά. Θα μπορούσε να προβληθεί ως αντίρρηση η απουσία επιστημονικών-φιλολογικών λεπτομερειών και όρων, όπως αυτοί χρησιμοποιούνται σε αμιγώς επιστημονικές μελέτες. Ωστόσο, το βιβλίο είναι επαρκώς λεπτομερές στην πραγμάτευση κάποιων εκ των προαναφερθέντων πεδίων, ώστε να μπορεί να καλύψει τα ενδιαφέροντα κάποιων στη φιλολογία, Κλασική, Μεσαιωνική ή Αναγεννησιακή, στην ιστορία του βιβλίου, των βιβλιοθηκών και της τέχνης, στην ιστορία της φιλοσοφίας, της θρησκείας ή/και της εκκλησίας, κτλ. Αυτό που το καθιστά σίγουρα ελκυστικό είναι η παρουσίαση όλων αυτών των στοιχείων μέσα από το πρίσμα της μυθιστορηματικής λογοτεχνίας σε ένα ταξίδι από τον 1ο αιώνα π.Χ. μέχρι τον 15ο αιώνα, και από εκεί στους επόμενους αιώνες μέχρι τον 19ο αιώνα και στην συμβολή του Λουκρητίου στη διαμόρφωση της σύγχρονης ευρωπαϊκής και παγκόσμιας σκέψης.

Το ταξίδι αυτό ξεκινάει τον χειμώνα του 1417 με έναν από τους δύο πρωταγωνιστές του έργου, τον Πότζο Μπρατσολίνι («Ο βιβλιοθήρας»), Φλωρεντίνου ομνιστή και γραμματέα της παπικής κουρίας, να κατευθύνεται προς κάποιο μοναστήρι της κεντρικής Γερμανίας (εικάζεται ότι πρόκειται για το Αβαείο των Βενεδικτίνων στη Φουλδα) με σκοπό την ανακάλυψη χειρογράφων – ο δεύτερος πρωταγωνιστής είναι ο Λουκρήτιος και το ποιήμα του. Η πλοκή ακολουθεί τη διαδρομή του Μπρατσολίνι από την Κωνσταντία (όπου είχε συνοδεύσει τον αντίπαπα Ιωάννη ΚΓ΄ στη Σύνοδο που είχε συγκληθεί εκεί από τον Οκτώβριο του 1413) μετά την καθαίρεση του Ιωάννη, οπότε ο Μπρατσολίνι βρέθηκε εκτός της παπικής κουρίας. Πέραν των ιστορικών αναφορών και πληροφο-

1. ΕΝΑ ΓΟΗΤΕΥΤΙΚΟ ΤΑΞΙΔΙ ΣΤΗΝ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ

Μέσο: . . . . . THE ATHENS REVIEW

Ημ. Έκδοσης: . . . 01/07/2018 Ημ. Αποδελτίωσης: . . . 10/07/2018

Σελίδα: 44

ριών αναγκαιών για τον αναγνώστη να ενταχθεί στην πλοκή της ιστορίας, ο Γκρήνμπλατ ανασυνθέτει λογοτεχνικά λεπτομερώς τις συνθήκες του ταξιδιού του Μπρατσολίνι, οι οποίες είναι σχεδόν βέβαιο ότι περιγράφουν τις συνθήκες (προετοιμασίες, αντιξοότητες, δυσκολίες) των ταξιδευτών της περιόδου της πρώιμης Αναγέννησης.

Η άφιξη του Μπρατσολίνι στο μοναστήρι και η επίσκεψή του στη βιβλιοθήκη του μοναστηριού προσφέρει στον συγγραφέα την ευκαιρία να περιγράψει την άκρως απαιτητική και κοπιώδη, αλλά και ταυτόχρονα γοητευτική δουλειά των μοναχών-αντιγραφέων στα μοναστηριακά κέντρα αντιγραφής χειρογράφων (*scriptoria*). Αναφέρεται στον μοναστικό βίο και στους ποικίλους κανόνες που επέβαλλαν στους μοναχούς την καλλιέργεια και την άσκηση τους στη γραφή και την ανάγνωση, και πως η αντιγραφή χειρογράφων κωδίκων εντασσόταν σε αυτό τον βίο: κάποιες από τις πληροφορίες σχετικά με την παραγωγή της περγαμνής, την ποιότητά της, τη μελάνη και τα εργαλεία γραφής μπορεί να τις αναζητήσει κανείς, π.χ., στο κλασικό πλέον έργο των Ρέινολντς – Ουίλσον, *Αντιγραφείς και φιλόλογοι*,⁵ ή σε πολλά εγχειρίδια παλαιογραφίας και κωδικολογίας.⁶ Η συνύφανση αυτών των πληροφοριών ωστόσο με λεπτομέρειες σχετικές με τη συμπεριφορά των μοναχών-αντιγραφέων κατά την εκτέλεση της εργασίας τους καθιστούν την περιγραφή του Γκρήνμπλατ μοναδική. Ο αναγνώστης αισθάνεται σαν να μπαίνει στη θέση του Μπρατσολίνι και να παρατηρεί τα πάντα μέσα από τη δική του οπτική. Αυτό το αίσθημα του συνοδεύει μέχρι το τέλος του κεφαλαίου («Η στιγμή της ανακάλυψης»), όπου ο Μπρατσολίνι ανακαλύπτει τυχαία το χαμένο ως τότε χειρόγραφο του ποιήματος του Λουκρητίου.

Η ανακάλυψη αυτή αποτελεί την αφορμή για ένα ακόμη ταξίδι στον χρόνο: από το 1417 ο αναγνώστης μεταφέρεται στον 18ο αιώνα, στη συνέχεια στον 20ό, και από εκεί στον 1ο αιώνα π.Χ. και στη συνέχεια του ποιήματος από τον Λουκρητίο. Το κεφάλαιο «Αναζητώντας τον Λουκρητίο» ξεκινάει με μία άλλη τυχαία ανακάλυψη, αυτή της Επαυλής των Παπύρων στο σημερινό Ερκολάνο της Ιταλίας, την αρχαία πόλη *Herculaneum* που καταστράφηκε από την έκρηξη του Βεζούβιου το 79 π.Χ. Μεταξύ των παπύρων που ανακαλύφθηκαν στην Επαυλή αυτή –ο Γκρήνμπλατ αφιερώνει ένα μέρος του κεφαλαίου στην παραγωγή του παπύρου, στο εμπόριό του και στη χρήση του ως γραφικής ύλης–, ήταν και δύο παπύρινοι κύλινδροι του Λουκρητίου, όπως ανακοινώθηκε το 1987. Έτσι, η ανακάλυψη του Λουκρητίου συνεχίζεται στις η-

γές της, στην πρόσληψη του ποιήματος δηλαδή από τους σύγχρονούς του και τους μεταγενέστερους του της κλασικής περιόδου. Δίνεται η ευκαιρία στον συγγραφέα να αναφερθεί στις κοινωνιολογικές συνθήκες της Ρώμης της Ύστερης Δημοκρατίας και της πρώιμης Αυτοκρατορικής Περιόδου, οι οποίες ευνόησαν –παρά την ευρεία διάδοση του Στωικισμού ως φιλοσοφικής σχολής και τάσης– τη στρέψη πολλών Ρωμαίων της ανώτερης τάξης προς την Επικούρεια φιλοσοφία, την οποία εκθέτει και εγκωμιάζει ο Λουκρητίος στο ποίημά του. Η παρουσία των δύο αντιγράφων του ποιήματος στη βιβλιοθήκη της Έπαυλης των Παπύρων επιτρέπει στον συγγραφέα να πραγματευθεί στο παρόν και στο επόμενο κεφάλαιο («Τα δόντια του χρόνου») τη μοίρα κάποιων από τις ιδιωτικές και δημόσιες βιβλιοθήκες της εποχής, ανάμεσα στις οποίες και της περίφημης Βιβλιοθήκης της Αλεξάνδρειας, την καταστροφή της οποίας αποδίδει σε ιδεολογικούς και θρησκευτικούς λόγους, ανάλογους με αυτούς που οδήγησαν στη σχεδόν ολοκληρωτική απώλεια και του ποιήματος του Λουκρητίου.

Η ανακάλυψη των κειμένων που κατάφεραν να επιβιώσουν από τις φυσικές και λοιπές καταστροφές, καθώς και η αποκατάσταση του αρχαίου ελληνικού και ρωμαϊκού κόσμου αποτέλεσαν σκοπό ζωής για πολλούς Ιταλούς ουμανιστές από τα τέλη του 14ου αιώνα και εξής: Πετράρχης, Βοκάκιος, Κολούτσο Σαλουτάτι, Νικκολό Νίκκολι και ο ίδιος ο Μπρατσολίνι. Όλοι τους προσπάθησαν να αναβιώσουν το αρχαίο παρελθόν («Γέννηση και αναγέννηση») είτε αναζητώντας και συλλέγοντας χειρόγραφα κλασικών συγγραφέων, είτε αποκαθιστώντας τα αρχαία κείμενα από τις φθορές που είχαν υποστεί στην πορεία της παράδοσής τους, είτε επαναφέροντας την καθαρότητα της λατινικής γλώσσας και γραφής, απαλλάσσοντάς την πρώτη από τους μεσαιωνικούς βαρβαρισμούς και τη δεύτερη από τα χοντροκομμένα –οι ίδιοι τα αποκαλούσαν «Γοτθικά»– στοιχεία που είχαν παρεισφρήσει στην κομψή Καρολίγγεια γραφή, την οποία μιμούμενοι οι Μπρατσολίνι και Νίκκολι διαμόρφωσαν την λεγόμενη Ουμανιστική γραφή, που αποτέλεσε πρότυπο για τη λατινική γραφή των επόμενων αιώνων.

Η κομψή γραφή του Μπρατσολίνι και ιδίως οι φιλοδοξίες του τού εξασφάλισαν τον διορισμό του στην παπική κουρία, σε μία θέση με υψηλό κύρος, αλλά και περιβεβλημένη από υποψίες, δολοπλοκίες και κινδύνους. «Στο Ψεματοκοπέιο», όπως αποκαλεί ο Γκρήνμπλατ την

παπική κουρία, ο συγγραφέας αντλεί υλικό από μία σύγχρονη στον Μπρατσολίνι πραγματεία, *De curiae commodis* (*Περί των ωφελημάτων της κουρίας*),⁷ γραμμένη από έναν από τους λιγότερο γνωστούς λογίους της εποχής, τον Λάπο ντα Καστιλιόνιο του Νεώτερου, οι επίπονες προσπάθειες του οποίου να διοριστεί στην παπική κουρία ήταν ανεπιτυχείς.⁸ Παρότι μέλος αυτού του «ψεματοκοπέιου», ο Μπρατσολίνι δεν διατάζει να καυτηριάσει και να διακωμωδήσει τη συμπεριφορά πολλών κληρικών και μη στο πνευματώδες έργο του *Facetiae* (*Περιγελάσματα*), ενώ οι επίζητες θέσεις στην κουρία οδηγούσαν συχνά σε βιτριολικές επιθέσεις και διαμάχες μεταξύ των διεκδικητών τους, όπως αυτές μεταξύ του Μπρατσολίνι και του Λορέντσο Βάλλα.

Κι αν η ζωή στην παπική κουρία θεωρείτο ριψοκίνδυνη για τα μέλη της, ήταν ακόμη πιο επισφαλής για τον «καταχθόνιο, πανούργο και ανελέητο» (σ. 241) Μπαλντασάρε Κόσσα, τον αυτοαποκαλούμενο Πάπα Ιωάννη ΚΓ΄. Το Μεγάλο Δυτικό Σχίσμα του 1378 είχε διασπάσει την παπική εξουσία μεταξύ Ρώμης και Αβινιόν, και παρά την απροθυμία του Ιωάννη να πέσει σε αυτόν ο κλήρος της επίλυσης της διαμάχης, συγκάλεσε τη Σύνοδο της Κωνσταντίας με αυτόν κυρίως τον σκοπό. Ο συγγραφέας περιγράφει όλες τις παρασηνιακές προετοιμασίες του Ιωάννη πριν από τη Σύνοδο, το μακρύ και κουραστικό ταξίδι του από τη Ρώμη στην Κωνσταντία –«Μία παγίδα για αλεπούδες», όπως επιγράφεται το κεφάλαιο και όπως χαρακτηρίζει την πόλη ο Ιωάννης (σ. 254)– μαζί με την κουρία του, τη φυλάκισή, τη δική και την καταδίκη του Τσέχου θεολόγου Γιαν Χους, την οποία ακολούθησε η μυστική απόδραση του Ιωάννη από τη Σύνοδο και η καθαιρεσή του. Μετά τα τελευταία γεγονότα, ο Μπρατσολίνι, ο οποίος είχε ακολουθήσει ως αποστολικός γραμματέας τον Ιωάννη στην Κωνσταντία, απαλλάσσεται των καθηκόντων του και ξεκινά το ταξίδι του προς το μοναστήρι στο οποίο ανακάλυψε το χειρόγραφο του Λουκρητίου.

Με αυτό τον τρόπο, αλλά χωρίς να τελειώνει την ιστορία του Μπρατσολίνι, ο Γκρήνμπλατ επιστρέφει στον Λουκρητίο και στο ποίημά του. Στο κεφάλαιο «Τα πράγματα όπως είναι» εκθέτει τις βασικές θέσεις της Επικούρειας φιλοσοφίας, όπως αυτές παρουσιάζονται στο ποίημα του Λουκρητίου: «Τα πάντα είναι φτιαγμένα από αόρατα σωματίδια ... Τα στοιχειώδη σωματίδια της ύλης, τα «σπέρματα των πραγμάτων», είναι αιώνια ... Το σύμπαν δεν έχει ούτε δημιουργό ούτε σχεδιαστή ... Κάθε πράγμα γεννιέται από μία παρέγκλιση (*declinatio*, *inclinatio*, ή *clinamen* στο κείμενο του

Λουκρητίου) ... Η παρέγκλιση είναι η πηγή της ελεύθερης βούλησης ...». Το κεφάλαιο κλείνει με την αναφορά του συγγραφέα στον διάσημο πίνακα του Άντρο Μποττιτσέλλι, *La Primavera* (*Η Άνοιξη*), τον οποίο ο ζωγράφος εμπνεύστηκε από την περιγραφή της αναγέννησης της γης τη συγκεκριμένη εποχή από τον Λουκρητίο (5.737-740).

Ο πολύσημος τίτλος του κεφαλαίου «Η επιστροφή» μπορεί να αναφέρεται στην επιστροφή του Μπρατσολίνι στην Ιταλία από τη Γερμανία και την Αγγλία, όπου είχε θητεύσει στην υπηρεσία του Ερρίκου Μπώφορντ, επισκόπου του Ουίντσεστερ, ή στην επιστροφή του στη Φλωρεντία, όπου εξελέγη Καγκελάριος της πόλης, αφού είχε υπηρετήσει στην παπική κουρία υπό τους Ευγένιο Δ΄ και Νικόλαο Ε΄. Κυρίως ωστόσο αναφέρεται στα συνεχή αιτήματα του Μπρατσολίνι προς τον Νικκολό Νίκκολι να του επιστρέψει το αντίγραφο του χειρογράφου του Λουκρητίου που είχε αντιγράψει ο Μπρατσολίνι στη βιβλιοθήκη του γερμανικού μοναστηριού –δεν του είχε επιτραπεί να πάρει μαζί του το πρωτότυπο– και το οποίο είχε στείλει στον φίλο του Νίκκολι. Ο δεύτερος κρατούσε επίμονα κλειδωμένο στη συλλογή του το αντίγραφο αυτό, και πέρασαν δεκαετίες πριν επιτρέψει στον Μπρατσολίνι να το ξαναπάρει στο χέριά του.

Η επιστροφή του χειρογράφου του ποιήματος του Λουκρητίου στον Μπρατσολίνι σήμανε και την επιστροφή του κειμένου στον δυτικό κόσμο. Στα δύο τελευταία κεφάλαια του βιβλίου («Παρεγκλίσεις» και «Μεταβιώσεις») εξετάζεται –κάπως επιφανειακά ομολογουμένως– ο αντίκτυπος που είχε το ποίημα του Λουκρητίου στην ευρωπαϊκή σκέψη και στον δυτικό πολιτισμό. Από το *De voluptate* (*Περί ηδονής*) του Λορέντσο Βάλλα στις εκδόσεις του *De rerum natura* (όλες με σημειώματα προειδοποιητικά για το περιεχόμενο του ποιήματος), από την *Utopia* του Τόμας Μορ στη διδασκαλία του Τζορντάνο Μπρούνο και την καταδίκη του, από τον Σαίξπηρ στον Μονταίν, από τον Γαλιλαίο στον Μολιέρο, από την αγγλική μετάφραση του ποιήματος από την Λούσυ Χάτσινσον στον Νεύτωνα και στον Τόμας Τζέφερσον.

Μολονότι η συμβολή του ποιήματος του Λουκρητίου στη διαμόρφωση της δυτικοευρωπαϊκής σκέψης είναι σημαντική, δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να γίνει αποδεκτή η θέση που εκφράζει ο Γκρήνμπλατ περί επανάστασης του πνεύματος και αρχής της Αναγέννησης λόγω του συγκεκριμένου ποιήματος. Η Αναγέννηση ως πνευματικό κίνημα απαγκίστρωσης του ανθρώπου από τον

1. ΕΝΑ ΓΟΗΤΕΥΤΙΚΟ ΤΑΞΙΔΙ ΣΤΗΝ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ

Μέσο: . . . . . THE ATHENS REVIEW

Ημ. Έκδοσης: . . .01/07/2018 Ημ. Αποδελτίωσης: . . .10/07/2018

Σελίδα: 45

θεωρούμενο, αν και όχι απολύτως δικαιολογημένο σκοταδισμό του Μεσαίωνα, υπήρξε αποτέλεσμα συμβολής πάμπολλων παραγόντων που σχετίζονται και με την ανακάλυψη κειμένων της κλασικής ελληνικής και λατινικής λογοτεχνίας, ένα εκ των οποίων ήταν και το *De rerum natura*.

Σε κάθε περίπτωση, το έργο του Γκρήνμπλατ –παρά τις όποιες επιστημονικές ελλείψεις και αδυναμίες του– αποτελεί σίγουρα ένα εκπληκτικό ταξίδι στον κόσμο της Αναγέννησης και των εκπροσώπων της, έχει πικάντικες λεπτομέρειες που μπορούν να κεντρίσουν το ενδιαφέρον του αναγνώστη, έχει ένα ιστορικό υπόβαθρο, και θα μπορούσε κάλλιστα, όπως αναφέρθηκε, να χρησιμοποιηθεί προσεκτικά και επιλεκτικά και ως εισαγωγικό σύγγραμμα από όσους ενδιαφέρονται για τη φιλολογία και την ιστορία της. ▲

- 1 Ενδεικτικά αναφέρω την αναμφιβόλα επιστημονική βιβλιοκρισία του Καθ. J. Monfasianni (*Reviews in History*, 5.7.2012), στην οποία επισημιάνονται ελλείψεις και αδυναμίες στη μελέτη του Γκρήνμπλατ, οι οποίες ωστόσο –προσωπική εκτίμηση– δεν μειώνουν την αξία της ως επιστημονικής εργασίας και ως αναγνώσματος. Βλ. επίσης M. Dirda (*The Washington Post*, 21.9.2011), και J. Hinch (*Los Angeles Review of Books*, 1.12.2012).
- 2 Από την «Επιλογή Βιβλιογραφίας» αποσπάζουν ενδεχομένως κάποιοι τίτλοι οι οποίοι θα σχετίζονταν με επιμέρους ζητήματα με τα οποία ασχολείται ή θίγει ο συγγραφέας στο έργο του, αλλά πιθανώς αυτοί να ήταν υπερβολικά εξειδικευμένοι για το είδος του έργου και το κοινό προς το οποίο απευθύνεται αυτό.
- 3 Για την πιο πρόσφατη ελληνική μετάφραση του ποιήματος, βλ. Λουκρήτιος, *Για την φύση των πραγμάτων*, μτφρ. Θ. Αντω-

νάδης, Ρ. Χαμέτη, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2005.

- 4 Ενδεικτικά: A. Palmer, *Reading Lucretius in the Renaissance. I Tatti studies in Italian Renaissance history*, Harvard University Press, Cambridge (MA) – London 2014· D. Norbrook, S. Harrison, P. Hardie (επιμ.), *Lucretius and the Early Modern. Classical presences*, Oxford University Press, Oxford – New York 2016.
- 5 L. D. Reynolds – N. G. Wilson, *Αντιγραφείς και φιλόλογοι. Το ιστορικό της παράδοσης των κλασικών κειμένων*, μτφρ. Ν. Μ. Παναγιωτάκης, **Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης**, Αθήνα 1989.
- 6 Βλ., π.χ., E. Mioni, *Εισαγωγή στην ελληνική παλαιολογία*, μτφρ. Ν. Μ. Παναγιωτάκης, **Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης**, Αθήνα 1977· Β. Κ. Ζάχου, *Εισαγωγή στην λατινική παλαιολογία*, Γρηγόρης, Αθήνα 2016.
- 7 C. S. Celenza, *Renaissance Humanism*

and the Papal Curia. Lapo da Castiglionchio the Younger's De curiae commodis, The University of Michigan Press, Ann Arbor 1999.

- 8 Για τον βίο και τις προσπάθειες του Λάπο ντα Καστιλιόνκιο του Νεότερου να εισέλθει στην παπική κουρία, βλ. C. S. Celenza, “Parallel Lives: Plutarch's Lives, Lapo da Castiglionchio the Younger (1405-1438) and the Art of Italian Renaissance Translation”, *Illinois Classical Studies* 22 (1997), 121-55· F. P. Luiso, “Studi su l'epistolario e le traduzioni di Lapo da Castiglionchio juniore”, *Studi Italiani di Filologia Classica* 7 (1899), 205-99· R. Fubini, “Castiglionchio, Lapo da, detto il Giovane”, *Dizionario Biografico degli Italiani* 22 (1979), 44-51· I. Deligiannis, *Fifteenth-Century Latin Translations of Lucian's Essay on Slander*, Gruppo Editoriale Internazionale, Pisa – Roma 2006, 142-45.